

„Alternativa ne postoji...”¹

Međureligijski dijalog i međureligijski suživot u Njemačkoj

Iako je riječ o kršćansko-islamskom ili, općenitije rečeno, o međureligijskom dijalogu, to ne znači da se radi o hermetički zatvorenom religijskom međuprostoru, nego o jednoj oblasti društvenog dijaloga. Kršćanstvo i islam su religije čiji se cilj ne ogleda samo u spiritualnom duševnom životu, one svojom etikom također pomažu u oblikovanju društvenog života. U većini slučajeva dijaloške aktivnosti ne odnose se samo na vjerske zajednice i njihove potrebe, nego i na škole, socijalne ustanove, državne institucije, političke grupe itd. Pošto se ovdje nadilaze granice društvenih podsistema, diferencirano pristupamo društvu u odnosu na početne uvjete i učinke kršćansko-islamskog dijaloga.

Zadaća ovog priloga nije u predstavljanju aktivnosti dijaloga u Njemačkoj, niti se one mogu predstaviti u potpunosti. Više se žele predstaviti strukturalni faktori i stanja koja utječu na raznovrsne mogućnosti dijaloga u Njemačkoj. A i za njemačko-bosansku saradnju ovi faktori igraju centralnu ulogu. Na više mjesta javljaju se empirijski rezultati iz projekta „Uređujmo društvo zajedno. Islamska udruženja kao partneri u Baden-Württembergu“, projekta koji provodi Akademija dijeceze Rottenburg – Stuttgart od 2006. godine, uz podršku fondacije Robert Bosch. U ovom projektu se analiziraju odnosi

¹ Citat marokanskog imama spomenut u trećem odlomku ovog teksta

između islamskih udruženja, komuna i crkvenih zajednica u Baden-Württembergu.²

1. Od doseljavanja do naseljavanja?

Islam i međureligijski suživot u Njemačkoj

Međureligijski dijalog uglavnom je pod utjecajem vlastitog konteksta. Shodno ovom kontekstu, osvrnut ćemo se na teološke modele. Kontekstualnost dijaloga povlači sa sobom činjenicu da međureligijski dijalog u Njemačkoj, barem djelomično, ima drugačije značenje nego u Bosni. Njemački kontekst označen je u prvom redu činjenicom da islam predstavlja religiju čiji dolazak datira od 1960. godine. Iz toga su nastale sljedeće posljedice:

- Pluralizam matičnih zemalja i kultura dovodi do pojave raznih oblika islama u Njemačkoj, a to otežava međumuslimansko sporazumijevanje.
- Kada se radi o vjerskim pitanjima, do današnjeg dana se kod većeg broja muslimana može primijetiti primarna orijentacija na njihove matične zemlje, a one su, nasuprot tome, višestruko zainteresirane da utječu na muslimane koji žive u Njemačkoj. Na ovaj način se islam artikulira u Njemačkoj na maternjim jezicima, i to u velikom obimu (naprimjer u vjerskoj literaturi, molitvi i vjerskom učenju).
- Najprije je bila riječ o vremenski ograničenoj perspektivi boravka za „gastarbajtere“. Iako je već od 1970-ih

² U ovom okviru se ne može sve detaljno obrazložiti i metodički objasniti, i iz tog razloga upućeno je na publikaciju „Uređujmo društvo zajedno. Islamska udruženja kao partneri u Baden-Württembergu“, koja je izdata 2008. u izdavačkoj kući Nomos (Baden-Baden).

bilo jasno da će iz toga proisteći dugotrajno doselj enje, do nekoliko godina unazad održao se mit da „Njemačka nije useljenička zemlja“. To stanje je dovelo do propusta u integracijskoj politici koji se osjete do današnjeg dana.³

- Iako je islam u Njemačkoj postao dugoročni fenomen, mnogi ga posmatraju kao nešto nepoznato ili strano. Nasuprot tome, kod jednog dijela muslimana religija fungira kao karakteristika koja ih razgraničava od društva koje smatraju diskriminirajućim.
- Naposljetku treba navesti socijalne probleme, jer islam na više načina iskazuje karakter „religije za niže društvene slojeve“.

Polazeći od činjenice da je islam vjera koju su sa sobom donijeli useljenici, kao posljedica proizlaze dva društvena diskursa koja utječu na situaciju islama:

- *Debata o integraciji:* Ova debata se naravno ne odnosi posebno na muslimane iako oni sačinjavaju veliki dio te mase. Prihvatanje zemlje u koju se doseli doprinosi tome da se tematiziraju propusti u integraciji. Godine 2006. i 2007. održan je integracijski samit na kojem je učestvovala premijerka savezne države. Iz tog samita je rezultirao nacionalni integracijski plan na temu obrazovanje, jezik i socijalno stanje. Možemo reći da je islam u Njemačkoj uvijek i politička tema.
- *Vjersko-politička debata o ravnopravnosti:* Usprkos odvajanju religije od države, država ipak sarađuje u više oblasti s vjerskim zajednicama. Već etablirane vjerske zajednice imaju tu svoje privilegije koje muslimani tek

³ Usporediti Klaus Barwig, Što se dugo održi...? Crkve i novi Zakon o imigraciji, u: Herder Korrespondenz (časopis) 58 (2004), 512-516.

moraju steći. Poteškoća za islam je da muslimani nisu organizirani kao jedinstvena zajednica i da pokazuju samo mali stepen organizacije. Diskutabilno je prije svega da li i kako se muslimani koji nisu organizirani mogu uzeti u obzir. Teme debate su ovdje: izgradnja džamija, islamska groblja, „Riječ o petku“ (TV emisija, p.p.⁴), islamski čas vjeronauke (IRU), klanje životinja (kurban), prava udruženja, briga o osobama u zavodima. Na Njemačkoj konferenciji o islamu, koju je 2006. godine sazvao ministar unutrašnjih poslova Wolfgang Schäuble, pokušavala su se iznaći rješenja za ova pitanja.

Oba diskursa čine referentni okvir i već su i sami dio dijaloga. Kršćansko-islamski dijalog uvijek je vezan za ova dva diskursa: tako da se od dijaloga očekuje da potiče integraciju, to jest prije svega islamska strana očekuje da on pomogne muslimanima da budu ravnopravni s drugima.

Usto dolazi i činjenica da uzajamna percepcija i uzajamno prebacivanje različitih društvenih grupa utječu na ove debate i suživot. Polazna tačka je „Društvena konstrukcija stvarnosti“⁵. Osim toga, i globalna situacija utječe na dijalog u Njemačkoj. Konkretnije rečeno, tu se radi o daljnja dva nivoa debate:

- *Debata o islamofobiji*: Muslimani kao doseljenici smatraju se „drugima“ i tako doživljavaju na razne načine odbacivanje i diskriminaciju. Iz svega toga se stvara neprijateljska slika, to jest pripisuju im se

⁴ p.p. primjedba prevodioca

⁵ Peter L. Berger/Thomas Luckmann, Društvena konstrukcija stvarnosti. Teorija naučne sociologije, Frankfurt 1980. Usporedi Hansjörg Schmied, Protivnici se stvaraju. Perspektive Novog testameta, Vjersko-historijske i aktuelne perspektive, u: Časopis za katoličku teologiju 124 (2002), 385-396.

negativne karakteristike, a i predbacuju neprijateljske namjere za raznorazne aktivnosti – a sve to se spaja sa scenarijem o egzistencijalnoj opasnosti. Otvoreni animozitet prema islamu u Njemačkoj javlja se samo marginalno. Tendencije o animozitetu prema islamu javljaju se u kulturološkom omalovažavanju, u predbacivanju da imaju afinitet prema segregaciji („muslimani žele radije da ostanu unutar svojih“) i u simpatijama prema teroristima.⁶ Doseg islamofobije u Njemačkoj je diskutabilan. Ali je bitna i tačna činjenica da su konstrukcije shvaćanja o „drugima“ materija koja je dijalogu već unaprijed zadata. Kao moguću posljedicu muslimani preuzimaju ulogu žrtve i zauzvrat konstruiraju određenu sliku većinskog društva. Kao posljedica se javlja situacija „blokade“: društvo očekuje integraciju isključivo od muslimana; ne javlja se naizmjenična raspodjela odgovornosti.

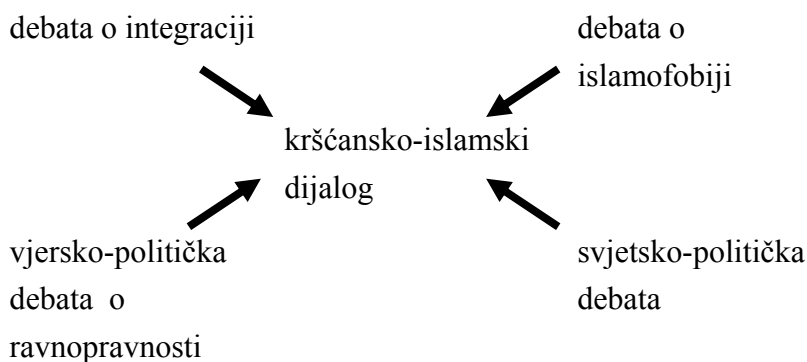
- *Svjetsko-politička debata:* U vremenu globalizacije nije dovoljno da se samo Njemačka uzima u obzir. U više navrata su upravo vanjska dešavanja pokrenula dijalog. U prvom redu to su bila dešavanja izvan Evrope, počevši s revolucijom u Iranu 1979. pa sve do 11. septembra 2001. godine, koja su dovela do intenzivnog zapažanja muslimanskih manjina u Evropi. Ova

⁶ Usporedi Jürgen Leibold/Steffen Kühnelt, Islamofobija. Diferenciranje je neizostavno, u: Dešavanja u Njemačkoj, nastavak 4, izdato od Wilhelma Heitmeyera, Frankfurt, 2006, 135-155, ovdje: 142 nadalje. Problematici aspekti ispitivanja se ostavljaju postrani. Usporedi sada i Wilhelm Heitmeyer, Animozitet prema određenim grupama. Normalno dugoročno stanje, u: nastavak 5, Frankfurt 2007, 15-36, ovdje: 20, gdje se ukazuje na kontinuirani rast islamofobije od 2004. godine, kao i: Šta to drži društvo zajedno? Problematici odgovori na socijalnu dezintegraciju, u: 37-47, ovdje: 44 nadalje sa ukazom na dezintegrativno djelovanje na kampanje o identifikaciji.

činjenica otežava dijalog jer se nadovezuju teme svjetsko-političke debate o islamu, kao što su religija i terorizam ili prava manjina u islamskim zemljama, pa sve do političko-integracijskih pitanja.

Obje debate utječu na dijalog. Često se formulira očekivanje u smislu kako dijalog treba da nadvlada islamofobiju i da savlada situacije „blokade“. Uz sve navedeno dijalog dobiva dodatni zadatak da uzme u obzir globalni razvoj, ali istovremeno da razlikuje za šta su odgovorni muslimani u Njemačkoj, a za šta ne.

Međureligijski dijalog mora se – na lokalnom nivou – suočiti sa sva četiri diskursa:

Ovo potvrđuje početnu tezu da nije moguće odvojiti međureligijski dijalog od društvene stvarnosti.⁷ Upravo muslimanska strana upotrebljava jednu drugu vrstu dijaloga koja

⁷ Moglo bi se razgovarati i o međureligijskom i međukulturalnom dijalogu, pri čemu „međukulturalni“ dijalog prejudicira kulturološko razgraničavanje, koje ne bi bilo opravdano prema kompleksnim interferencijama i miješanim oblicima kultura.

obuhvata sve vanjske kontakte, čak i one koji pripadaju grupama i ustanovama koje nisu vjerske. Znači, dijalog nije apstraktna misaona igra. U sve četiri debate za suživot je neizostavan progres, tako da iz društvene perspektive ne postoji alternativa za dijalog. Religije koje su otvorene za „znakove vremena“⁸ ne mogu se zatvoriti ovoj zadaći.

2. Akteri, projekti, motivacije

Shodno socijalnoj realnosti, u doseljeničkim društvima dijalog se ne odvija kao, recimo, prirodni dijalog života, ovdje dijalog zahtijeva vlastite napore svakog učesnika.

Poslije 11. septembra 2001. godine počele su se pokretati aktivnosti koje se ovdje ne mogu pojedinačno predstaviti. Samo će se nakratko predstaviti najvažniji institucionalizirani akteri dijaloga. Koji su ih projekti pokrenuli i kakva im je bila motivacija? Kako bi se mogle ocijeniti njihove aktivnosti s obzirom na vlastite interese i moguću instrumentalizaciju?

Kao uvod u temu predstaviti ćemo jedan primjer koji se odnosi na imame, koji su centralna tema konferencije. Radi se o nizu seminara „Religija u sekularnoj državi“ koji se organiziraju za imame i crkvene odnosno društvene multiplikatore. Glavna centrala za političko obrazovanje ih provodi od 2004. godine po nalogu Ministarstva za unutrašnje poslove zajedno s „Tursko-islamskom unijom vjerske ustanove“ (DİTİB), a od 2006. godine i sa „Udruženjem islamskih centara za kulturu“ (VIKZ) i crkvenim

⁸ Usporedi, Drugi vatikanski koncil, Pastoralna konstitucija o crkvi u svijetu danas „Gaudium et spes“, br. 1, i Constitution of the Islamic Community in Bosnia and Hercegovina, Sarajevo, 1997, čl. IV. Ovdje se nalazi interesantan ekvivalent.

kooperacijskim partnerima.⁹ Do sada je održano 12 takvih seminara na temu „Religija u sekularnoj državi“ u različitim dijelovima Njemačke. Pored temeljnih pitanja odnosa između države, religije i društva, razmatraju se i konkretne mogućnosti saradnje na licu mjesta. Cilj je da imami poboljšaju sposobnost za komunikaciju i dijalog. Na ovim seminarima diskutira se i o strukturalnim problemima, kao što je ograničen boravak imama u Njemačkoj, u pravilu na četiri godine, te loše poznavanje jezika imama koji dolaze iz DİTİB-a. Rezultat ovih seminara o dijalogu je da se imami koji su odvojeni od društva izvuku iz svoje izolacije i da se na taj način barem naknadno pripreme za svoj rad u Njemačkoj.¹⁰ Na lokalnom nivou je proisteklo mnoštvo kooperacija, a u jednom slučaju proistekao je nastavak seminara na temu „Konflikt kao šansa“, za koji je kao domaćin bio odgovoran DİTİB u februaru 2006. godine u Kölnu.

Niz ovih seminara nam pokazuje da tek uz pomoć državne finansijske podrške mogu biti omogućene aktivnosti drugih aktera. Ipak se kritizira i to da se religija politički instrumentalizira i da se ona modelira u pravcu sigurnosnih i integracijskih pitanja.¹¹ Državni interes je ovdje uistinu jako označen sigurnosnim interesima, tako da se isključuju udruženja koje

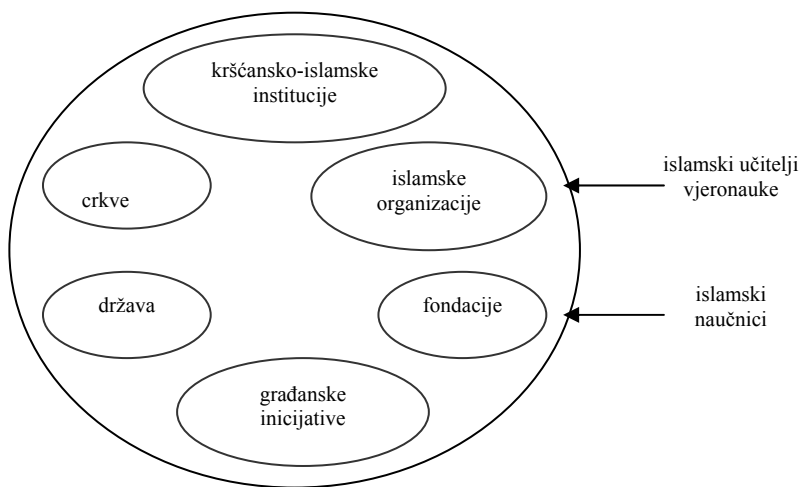
⁹ Prve korake u intenzivnim razgovorima s imamima pokrenula je Evangelistička crkva. „Savjetovalište za kršćansko-islamske susrete“ u Wuppertalu organizira od 1988. godine redovne pastoralne kolegije za svećenike i imame. Pored teoloških tema, na dnevnom redu se nalaze i omladinski rad, rad za starije osobe, kao i pitanja o braku i porodici.

¹⁰ Uporedi Thomas Lemmen, Reformirani islam u Turskoj i njegov utjecaj na Njemačku, u: Reinhard Hempelmann (izdavač), *Život između svjetova. Migrantska zajednica u Evropi*, Berlin 2006, 26-41, 38.

¹¹ Tako Levent Tezcan, *Kultura, naklonjenost religije državi i integracijski diskurs*, u: *Monika Wohlrab-Sahr/ders.* (izdavač), *Konfliktna oblast Islam u Evropi*, Baden-Baden, 2007, 51-74, ovdje: 66-68.

posmatra institucija za zaštitu ustavnih prava, kao što je to, naprimjer, treće po veličini udruženje muslimana turskog porijekla „Islamska zajednica Milli Görüş“ (IGMG), a nasuprot tome se privilegiraju udruženja poput DİTİB-a. Ipak, ovaj niz seminara može se posmatrati kao prvi korak u dobrom pravcu. Iako država na ovaj način možda prelazi granicu svoje neutralnosti, ništa ne raditi bila bi lošija alternativa.

Pregled koji slijedi predstavlja sve aktere koji sjede za stolom za dijalog, a kasnije će oni biti predstavljeni pojedinačno:

- *Crkve*: Crkve su pioniri dijaloga u Njemačkoj. One izdržavaju stručne odjele i komisije na nivou dijeceze, crkava u zemlji i na nivou države. Posebnu ulogu imaju crkvene akademije koje predstavljaju nezavisan prostor koji nije pod utjecajem crkveno-političkih interesa. Crkvene aktivnosti na temu dijaloga se ipak moraju posmatrati u kontekstu smanjenja broja članova i općenitog utjecaja crkve. Crkve moraju donijeti odluku da li će nositi odgovornost za cijelo društvo ili će samo

nuditi usluge koje se odnose na pojedinačne grupe. Iz tog razloga danas imamo kritičniju refleksiju dijaloga nego što je to bilo prije nekoliko godina, a nju prate i pokušaji razgraničavanja, prije svega s evangelističke strane. Kršćanske crkve u Njemačkoj su etablirane veličine s jakim strukturama i privilegirani partneri države koji su se historijski razvijali. Iz toga rezultira strukturalna karakteristika kršćansko-islamskog dijaloga, asimetrija partnera, a samim tim i odnos moći.

- *Muslimanske organizacije:* Najprije su muslimanske organizacije bile skoro isključivo orijentirane samo na svoje članove. U međuvremenu, u islamskim udruženjima se uočava jača orijentacija ka dijalogu. Udruženja nude svoje manifestacije i imenuju osobe zadužene za dijalog. Ali ovdje treba ukazati i na suprotne tendencije: dok su se DITB i IGMG otvorili, VIKZ se više povukao. Islamske zajednice smatraju dijalog više kao dio javnog predstavljanja. U pravilu, prikazivanje „istinskog“ islama dobiva na velikom značaju nasuprot slikama koje su u javnosti već uveliko zastupljene. Otvorenost, transparentnost i dijalog trebaju pobuditi razumijevanje i voditi ka međusobnom prihvatanju. Vrlo često su islamske organizacije u svojoj strukturi i organizaciji nedorasle ovim zadaćama i ne raspolažu potrebnim resursima.
- *Zajedničke kršćansko-islamske institucije:* Ovdje prvo trebamo ukazati na kršćansko-islamska društva, od kojih se prvo formiralo 1982. godine u Kölnu. Ona su se 2003. godine udružila u krovno udruženje „Koordinacijsko vijeće kršćansko-islamskog dijaloga“ (KCID).¹² Aktivnosti obuhvaćaju susrete, informa-

¹² Usporedi www.kcid.de.

cije, rad s javnošću, lobiranje, umrežavanje i posredovanje kontakata. Treba spomenuti i Međureligijsko vijeće sa islamskim forumima koje radi još od 2002. godine na saveznom i pokrajinskom nivou.¹³ Različiti forumi i društva puno su postigli unutar svojih aktera; u nekim slučajevima su aktivnosti bile skoro neprimjetne za društvo. Može se čak primijetiti i umor zasnovan na manjku rezultata dijaloga.

- *Država:* S obzirom na svoju vjersku neutralnost, država nije direktni akter u međureligijskom dijalogu u užem smislu, ali ipak često potiče projekte ili djeluje kao moderator. Ako se radi o pitanjima integracije, onda su državne institucije po prirodi dio te materije. Ovdje razlikujemo nekoliko nivoa: općinski, pokrajinski i savezni. U mnogim općinama i u nekoliko pokrajina organizirani su okrugli stolovi s muslimanskim predstavnicima. Ipak treba ukazati na činjenicu da angažmani mogu imati sasvim različite ishode i da u različitim dijelovima Njemačke pokazuju različitu tradiciju. Može se istaći pokrajina Nordrhein-Westfalen, koja je postala pionir u integracijskoj politici, a to je uslijedilo industrijskim utjecajem, zbog kojeg ona ima velik broj imigranata.
- *Fondacije:* Mnoge aktivnosti ne bi bile moguće bez pomoći i učešća fondacija. U vezi s kršćansko-islamskim dijalogom treba posebno navesti sljedeće fondacije: Fondacija Quandt, Fondacija Körber, Fondacija Robert-Bosch, Fondacija Groeben, Fondacija Georges-Anawati, Fondacija Apfelbaum, Fondacija

¹³ Usporedi Jürgen Micksch, Islamski forumi u Njemačkoj. Dijalozi s muslimanima, Frankfurt, 2005.

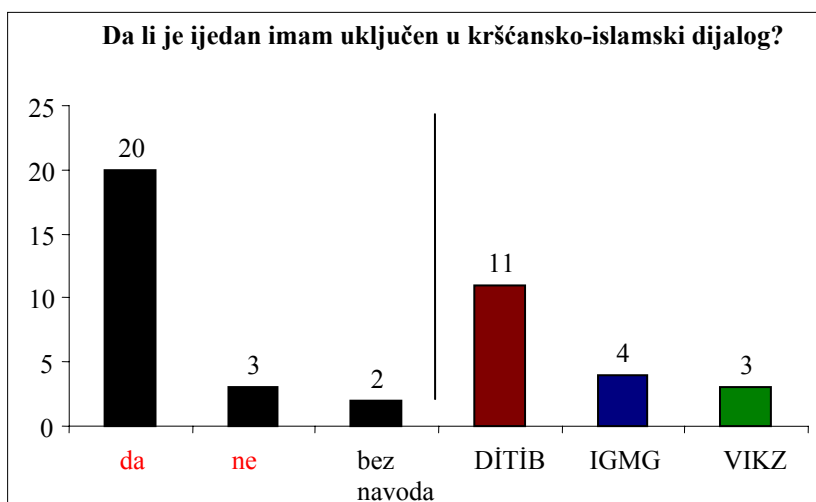
Buhmann, Fondacija Friedrich Ebert i Fondacija Konrad Adenauer.

- *Građanske inicijative*: Treba spomenuti i građanske inicijative kao što su projekti gradskih dijelova na lokalnom nivou, koji često nemaju posebnu vjersku smjernicu, ali igraju veliku ulogu prije svega za muslimane.
- Naposljetku treba ukazati na dvije nove grupe muslimanskih aktera. Radi se o pojedinačnim osobama, većinom izvan udruženja. Ali pošto one ipak igraju veliku ulogu za kvalitativnu promjenu dijaloga, treba ukazati i na njih:
 - a) *islamski vjeroučitelji*: Na času islamske vjeronauke nastaje neizostavni dijalog u korelaciji s tradicijom i svijetom u kojem se živi. Islamski vjeroučitelji neizostavno prakticiraju dijalog već u školama i oni su i izvan škole bitni i vrlo često kompetentni akteri u dijalogu.
 - b) *muslimanski naučnici/teolozi*: Od druge generacije javlja se sve veći broj muslimanskih naučnika i teologa, koji konstantno raste. Ovi naučnici i teolozi su se djelomično ili u cijelosti obrazovali u Njemačkoj. U okviru toga treba spomenuti i nove katedre za islamsku teologiju, to jest vjersku pedagogiju na univerzitetima Münster, Erlangen-Nürnberg, Osnabrück i Frankfurt. Nadalje, treba spomenuti i naučnu mrežu „teološki forum kršćanstvo – islam“ u kojem kršćanski i muslimanski teolozi žele dati svoj doprinos konstruktivnom suživotu u multireligijskom društvu putem naučnog dijaloga.¹⁴

¹⁴ Usporedi. www.akademie-rs.de/theologischesforum/.

3. „On je mogao unijeti osmijeh“ – o ulozi imama u dijalogu

S obzirom na temu konferencije, sada ćemo napraviti posebni osvrt na imame. Polazno pitanje glasi jesu li imami više prepreka ili pokretačka snaga dijaloga. Najprije treba naznačiti da se radi o relativno novim pitanjima, jer su imami prvobitno imali čisto vjersku ulogu koja je bila ograničena na internu komunikaciju.¹⁵ U okviru projekta „Uređujemo društvo zajedno“ crkveni multiplikatori u Baden-Württembergu su upitani, putem ankete, je li ijedan imam u njihovom kontekstu uključen u dijalog. Na osnovu 25 popunjenih anketa pojavio se sljedeći rezultat:

¹⁵ Usporedi Hansjörg Schmid, Na putu ka integraciji. Uloga imama u Njemačkoj se mijenja, u: Herder Korrespondenz (časopis) 61 (2007), 25-30.

Dvadeset crkvenih multiplikatora (80%) navelo je da je imam uključen u dijalog. Najčešće su to imami koji dolaze iz DITIB-a, a slijede imami iz IGMG-a i VIKZ-a. Iako se može zapaziti da imami aktivno učestvuju u kršćansko-islamskim dijalozima, ipak se ova činjenica mora posmatrati relativno, jer imami imaju često problema s jezikom. Dva citata crkvenih aktera za dijalog ilustriraju gdje se do sada nalaze granice za mogući angažman imama u dijalogu. [...] *Imam je u početku uvijek učestvovao u dijalozima i upravo to je bio problem, jer se nikada nije mogao uključiti, jer ne poznaje dobro jezik. [...] To ne znači da nije bio zainteresiran, mogao je unijeti osmijeh. I toga je bio svjestan.* (pastoralni referent, katolički) Daljnji problem je nedostatak kontinuiteta na koji se poziva jedan drugi sagovornik: *Česta izmjena imama je veliki problem. Ja ne poznajem aktuelnog imama. Prethodni imam mi je za Božić poslao iz Turske e-mail sa srdačnim čestitkama. I tome je, mislim, razlika. S jednim to funkcionira, s drugim ne funkcionira. I kada je sadašnji imam, koji je nažalost jako loše pričao njemački, ali ipak nešto, bar je mogao brojati od jedan do deset, ili reći „dobar dan“, kada je on otišao, kontakt se skoro i prekinuo, to jest onda se nanovo birao upravni odbor, i tu je bio kraj.* (svećenik, evangelistički)

U sklopu našeg istraživanja naišli smo i na pojedine rijetke imame koji igraju bitnu ulogu u dijalogu: U jednom slučaju radilo se o imamu iz DITIB-a, iz jednog manjeg grada. Ovaj imam malo govori njemački i često uzima prevodioca. On se zauzeo za to da se u njegovom mjestu vodi dijalog o odgoju djece i iskustvima s diskriminacijom, jer *religiju i život ne možemo odvojiti jedno od drugoga. [...] Svoju ulogu on ovako opisuje: Znači, lično pridajem ovom zadatku veliki značaj. [...] Šta treba da se uradi, [...] da se izgradi kontakt sa školama, stupiti ovdje u kontakt s ljudima, s ovim okruženjem ostvariti vezu.* (imam, DITIB) S ovom ulogom imam je konstruktor

vanjske komunikacije svoje zajednice i samim tim i izuzetak među imamima.

U međuvremenu, jedan drugi, nezavisni imam, koji je radio u jednom velikom gradu za marokansku zajednicu, gleda na dijalog kao na jedan od svojih najvažnijih zadataka. On je brzo naučio njemački i tako je mogao djelovati u javnosti, što se nije svidjelo dijelovima upravnog odbora koji je bio pod utjecajem prve generacije, koju imam opisuje kao generaciju pod utjecajem straha: *Želio sam nešto učiniti za zajednicu. Želio sam iskustva ovog teološkog obrazovanja kroz koje sam prošao proširiti u javnosti, islam učiniti poznatijim, s kršćanskim zajednicama ili crkvama raditi nešto zajedno. Razmjene, iskustva i ideje, kao i posjete, naprimjer. Želio sam pozvati medije kako bih mogao iznijeti naše mišljenje o različitim pitanjima. Za njih je sve to novo, sve je strano, i zato imam osjećaj da ih je uvijek strah.* (imam, nezavisan)

Ipak, da imam govori nezavisno od odbora, više je izuzetak. U pravilu, članovi upravnog odbora raspolažu boljim znanjem jezika nego imami i iz tog su razloga oni na prvom mjestu kontakt osobe za dijaloge. Islamska udruženja uglavnom imaju velika očekivanja od imama (dobar nivo znanja u pedagogiji, teologiji, psihologiji, veoma dobro poznavanje jezika i zemlje). Oni žele da se imami školuju u Njemačkoj kako bi imami kroz to školovanje bili bolje pripremljeni za tamošnju stvarnost. Iako imami do sada nisu imali vodeću ulogu u dijalogu, oni su za dijalog jako zainteresirani. Uzimajući u obzir poziciju koju imaju imami, oni time posjeduju neiskorištene potencijale za dijalog,¹⁶ jer se smatraju pomoćnicima u integraciji i kao

¹⁶ Usporedi sa Utjecaj imama *Constanze von Krosigk*, Islam u Francuskoj. Laicistička vjerska politika od 1974. do 1999., Hamburg, 2000, 56: „Sveukupno gledano, imam je u svakom pogledu loše integriran u francusko društvo, a to ima negativne posljedice za integraciju muslimana općenito.“

kontaktne osobe za životna pitanja. Školovanje imama koje se orijentira prema situaciji u Njemačkoj je po mišljenju muslimana i većinskog društva nužni postulat.

4. Pokušaj procjene: dostignuća i izazovi dijaloga

U početku se pokazala kao prilično teška i kompleksna polazna tačka kršćansko-islamskog dijaloga. Ali, kroz dijaloge u Njemačkoj se već dosta toga postiglo, što se ipak ne odnosi na vjerski interni prostor nego na cjelokupno društvo. Dostignuća dijaloga ne mogu se uvijek precizno navesti. Treba ukazati na činjenicu da se empirijska istraživanja na ovom polju nalaze u svojim počecima.¹⁷ Iz tog razloga zapažanja koja su navedena kako slijedi ne mogu, za sada, biti više od pokušaja da prikažu:

- *Broj projekata o dijalogu u porastu:* Broj aktivnosti je porastao. Iz tog broja barem djelomično proističe profesionalizacija dijaloga.
- *Diferencirana slika o islamu u javnosti:* Uz pomoć aktivnosti dijaloga, ponuda manifestacija i publikacija u velikom broju porasla je dostupnost informacija o islamu. To pozitivno utječe na medije koji u međuvremenu nude materijal koji je uglavnom jako kvalificiran iako se i dalje u određenim medijima prikazuju neistinite informacije o islamu.

¹⁷ Usporedi, pored projekta „Uređujmo društvo zajedno“, i Gritt Klinkhammer/Ayla Satilmis, Kriteriji i standardi međureligijske i međukulturalne komunikacije. Evaluacija dijaloga sa islamom, Bremen, 2007. Nekoliko drugih projekata trenutno se nalazi u izradi.

- *Izgradnja mreža, kontakata, kraćih puteva:* Iako su za veći dio društva muslimanske grupacije potpuno nepoznate, crkve u pravilu njeguju s njima dobre kontakte, a u međuvremenu i državne institucije na koje se mogu pozvati/osloniti u slučaju kriza i problema. Ako je do prije nekoliko godina u nekim dijelovima Njemačke bilo neobično da političari zvanično razgovaraju s muslimanskim predstavnicima, to se u međuvremenu izmijenilo.
- *Lokalni konflikt-menadžment / rješenja konflikata koji se odnose na izgradnju džamija:* U mnogim slučajevima su se zahvaljujući projektima koji se odnose na izgradnju džamija muslimani u ovim konfliktnim raspravama morali uključiti u javne procese komunikacije. Često u ovakvim slučajevima međureligijske grupacije ili crkveni akteri igraju bitnu ulogu posrednika.
- *Uvođenje časova islamske vjeronauke kao model-pokušaj:* Uvođenje časova islamske vjeronauke u državne škole i formiranje katedri u visokoškolskim ustanovama proistječu iz dugogodišnjih procesa dijaloga. Ovdje se radi o odlučujućim koracima koji vode ka identificiranim, reguliranim i javno vidljivim procesima.¹⁸
- *Veća mjera uključivanja jednog dijela islamskih udruženja (na lokalnom, regionalnom, pokrajinskom i državnom nivou):* Treba spomenuti okrugle stolove,

¹⁸ Usporedi: Rabeya Müller, Islam u pluralu. Doprinos časova islamske vjeronauke jednoj školi pluralizma, u: Praktična teologija 3 (2007), 192-199; Harry Harun Behr/Mathias Rohe/Hansjörg Schmid (izdavač), „Kur'an čitati nije dovoljno!“ Stručni profil i stvarni kontekst za novu radnu oblast. Na putu ka časovima islamske vjeronauke, Münster, 2008.

islamske forume, kontakte s institucijom za zaštitu ustavnih prava i policijom. Islamska udruženja su najprije bila izložena javnoj orijentaciji. Kroz to se javlja interni islamski proces diferenciranja koji otkriva koje muslimanske grupe decidirano ne žele biti uključene.

- *Interna islamska usaglašavanja i prilagođavanja: 2007.* godine udruženja DİTİB, VIKZ, Islamsko vijeće i Centralo vijeće muslimana u Njemačkoj (ZMD) osnovala su „Koordinacijsko vijeće muslimana“ (KRM), koje zastupa ogromnu većinu organiziranih muslimana. Ovo je napredak i iz razloga što je prije nekoliko godina DİTİB tražio isključivo pravo za zastupanje muslimana. Iako će i dalje postojati raznolikost pojedinačnih profila, da bi se ostvarili određeni ciljevi potrebno je pragmatično ujedinjavanje udruženja. Pošto je u KRM-u zastupljen veliki spektar organizacija, postavlja se pitanje odnosa muslimana koji su organizirani i onih koji nisu.

Istovremeno s dostignućima koja ostvarujemo kroz dijalog treba sagledati izazove koji će se pokrenuti kroz taj dijalog. Pritom se postavlja pitanje kakav može biti doprinos Bošnjaka iz Bosne. Same izazove treba posmatrati dijaloški; ne može se samo raditi o zahtjevima prema muslimanima, nego istovremeno i prema strukturalnoj podršci i poticaju crkava i državnih institucija:

- *Jače usmjerenje dijaloga s ciljem orijentacije ka djelovanju i socijalno-etičko usmjerenje:* Kršćanska strana često uzdiže teološki dijalog kao ideal pravog

dijaloga i odvaja ga od socijalnih pitanja.¹⁹ U praksi, nasuprot teološkom interesu kršćana, stoji jak praktičan interes muslimana. Kroz to dolazi do miješanja nivoa interesa. Dijalog treba više da se posmatra kao društvena funkcija i ne treba da se ograničava na kršćansko-islamsko interno područje. Dijalog bi na ovaj način trebao jače iznositi konkretne rezultate, kao što su socijalni ili obrazovni projekti, međureligijsko otvaranje socijalnim uslugama i rastuća integracija muslimanskih grupa u društvu.

- *Prevazilaženje jednostranih pripisivanja krivice i odgovornosti:* Dijalog se višestruko instrumentalizira da bi se idealizirala slika o sebi, a pri čemu se problemi drugih ostavljaju postrani. Ozbiljan dijalog obuhvata spremnost za učenje i promjene svih koji su uključeni u dijalog i jača sposobnost diferenciranja. Mora se težiti ka samokritici i prevazilaženju jednostranih pripisivanja krivice i odgovornosti.
- *Strukturalno učvršćivanje dijaloga:* Do sada se za uspostavljanje dijaloga moglo zahvaliti ličnom angažmanu pojedinačnih osoba. U ime kontinuiteta, odgovornosti i rasprostranjenosti, poželjno je da postoje određeni angažmani u oblasti crkava, politike i islamskih organizacija. Nadalje bi se odgovarajuće sobe trebale bolje pripremiti, a ne kao što je to bio slučaj do sada. Da bi se ovo ostvarilo, potrebna je intenzivna konfrontacija sa drugom religijom tokom studija.

¹⁹ To nije slučaj samo s kršćansko-islamskim dijalogom. Usporedi Konrad Hilpert, *Caritas i socijalna etika. Elementi teološke etike pomaganja*, Paderborn, 1997, 17.

- *Uvježbavanje konfliktne sposobnosti i rješavanje kontroverznih konflikata*: Prihvatanje doseljenika i nepoznatih kultura u društvo u koje dolaze ne može proći bez konflikata.²⁰ Ako se konflikti posmatraju više kao dijelovi dijaloga, onda se mogu prevazići ritualiziranja i tabuiziranja. Razjašnjenja predstoje u sljedećim konfliktnim oblastima: koedukativna nastava fizičkog, prinudni brakovi, uloga žene, sloboda u promjeni religije, ljudska prava, šerijat. Iznaci smisleno rješenje za organizaciju i podjelu religijske i kulturološke tradicije. I historija Bošnjaka obuhvata niz takvih konflikata.²¹ Treba li klanjati u armiji koja nije muslimanska? Treba li stremiti ka muslimanskoj državi?
- *Razvijanje islama koji se manifestirao u Njemačkoj („German Muslim identity“)*: Perspektiva dugoročnog života u doseljeničkoj zemlji mora voditi ka prevazilaženju islama koji je pod jakim etičkim utjecajem, u prvom redu pod utjecajem matičnih zemalja. Časovi islamske vjeronauke su početni koraci za lično manifestiranje u Njemačkoj. U to se ubraja i školovanje imama u Njemačkoj. U ovoj se diskusiji možemo nadovezati na Enesa Karića, koji ukazuje na to da se često lokalna tradicija, kao naprimjer određena navika u oblačenju, uzdiže kao univerzalna vjerska karakteristika identiteta i da je to razlog za „clashes between the universal and the local“²². Zbog toga on

²⁰ Usporedi Jörg Hüttermann, Konflikt za islamskim simbolima između životno-svjetskog sedimentarnog prava gosta i formalnog prava: Analiza, u: Žurnal za istraživanja konflikata i nasilja, 5 (2003), 74-102.

²¹ Usporedi Fikret Karcic, *The Bosniaks and the Challenges of Modernity. Late Ottoman and Habsburg Times*, Sarajevo, 1999.

²² Enes Karic, *Essays on our European Never-Never Land* (Biblioteka Stranac), Sarajevo (GIK OKO), 2004, 66.

propagira „univerzalni islam“ kao otvorenu veličinu i veličinu kojoj je potrebna interpretacija koja je sposobna da komunicira s drugim religijama i u prvom redu obuhvata etičke principe.

- *Ophođenje sa „islamskim udruženjima“*: Uvijek se povlači pitanje koje islamske organizacije treba uvesti u dijalog, a koje ne. Totalno odbačene radikalne grupe nisu ni putem dijaloga dostupne. Kontroverzno se diskutira pitanje kako da se ophodi prema organizaciji IGMG koja je nastala putem političkog islamizma, a koja se ipak barem u nekim dijelovima otvorila.²³ Diskutabilno je pitanje da li dijalog vodi ka legitimaciji problematičnih organizacija ili ka promjeni i uključivanju, i da li bi bez dijaloga dolazilo do daljnjeg radikaliziranja.
- *Razjašnjavanje organizacijskog oblika muslimana*: Glavni zadatak internog islamskog dijaloga je da razjasni pitanja oblika organiziranja muslimana i odnosa s muslimanima koji se nisu organizirali. Treba uspostaviti transparentne strukture i treba imenovati kontakt osobe za eksterne odnose. Ovdje bi za primjer mogao poslužiti bosanski model s jasno strukturiranom jedinstvenom zajednicom koja je na koncu nastala pod državnim pritiskom.

²³ Ovdje se ukazuje tendencija za diferenciranim ophođenjem: Crkveni administrativni ured Evangelističke crkve u Njemačkoj (izdavač), Jasnoća i dobro susjedstvo. Kršćani i muslimani u Njemačkoj (EKD-tekstovi 86), Hannover, 2006, 97; Ina Wunn, Muslimanske grupacije u Njemačkoj. Priručnik, Stuttgart, 2007, 44-54; Werner Schiffauer, Rukovođena sigurnost – Prevenciona politika i integracija, u: Michael Bommes/ders. (izdavač), Migracioni izvještaj 2006. Činjenice – analize – perspektive, 113-163, ovdje: 156 nadalje.